

תל אביב 1934: "מלפני יהודי, מימין יהודי, משמאל יהודי, ומאחורין... עומד גם כן יהודי" (ארכיון התמונות, יד בן צבי)

לכתוב על תל אביב ביידיש

יעד בירן

יעד בירן הוא מורה דרך ומדריך סיורים ביד בן צבי, עוסק במחקר תרבות יידיש ובתרגום, ומדריך סיורים בעקבות היידיש בירושלים ובתל אביב.

דוכן סודה – "התעשייה היהודית הלאומית"
(צילום: ש' קורבמן, באדיבות מוזיאון ארץ-ישראל)

בין כלל הנוסעים, העולים והמבקרים שהגיעו לארץ ישראל בראשית המאה ה-20, היו אף כמה וכמה סופרי יידיש מפורסמים (יותר או פחות). אלה הותירו אחריהם, כמו מבקרים אחרים, אוצר בלום של ספרות מסע בשפתם, שלמרבח הצער אינה נגישה לרוב בני הדור השני והשלישי של הציבור הישראלי. מאמר זה, המתמקד בכתיבה בידיש על תל אביב, הוא טעימה קטנה משפע הטקסטים בידיש המתארים את ארץ ישראל ומציגים נקודת מבט מרעננת ולא מוכרת על ההיסטוריה המקומית.

עיר שכולה יהודים?!

מבין ערי הארץ, היה דווקא המפגש עם תל אביב הצעירה זה שהותיר את החותם העמוק ביותר על סופרי היידיש, שהיו רובם ככולם מנושאי רעיון המודרניות וההשכלה בחברה היהודית. תל אביב הייתה בעבורם ראייה לכך שיהודים יכולים ליצור עיר מודרנית, על מגוון תפקידיה, ושאינו זו גזרה משמים שהיהודים יצטמצמו לתפקיד מסוים ומוגבל כמו זה שנוצר בעבורם בחברה הימית-ביניימית. עם זאת, עוררה בהם העיר העברית הראשונה תחושה משונה. זאת, אולי מפני שהקיום היהודי במשך אלפי שנים היה בהגדרתו קיום קהילתי, בצדן של קהילות דתיות ולאומיות אחרות, והם תהו האם העיר העברית היא עודנה גם עיר יהודית. כך, למשל, כתב בזמן ביקורו בארץ ב-1981 דער

תיצג "מגדל בבל"
של גדוד מגני השפה,
אימת דוברי היידיש
(צילום: ש' קורבמן,
באדיבות מוזיאון
ארץ-ישראל)

טונקעלער (כינויו הספרותי של יוסף טונקל, 1881-1941),
הומוריסט פופולרי שפעל רוב ימיו בוורשה:

ובאמת זו עיר יהודית. יהודים בנו אותה. מהארכיטקט ועד לזגג, מהסתת ועד לצבע – יהודים גמורים. ולגור גרים כאן גם לא אחרים מאשר יהודים גמורים, אין כאן לפעמים גוי לרפואה [...] אפילו ה"גוי של שבת" הוא כאן גם כן יהודי. אתה מוקף ביהודים. מלפניך יהודי, מימניך יהודי, משמאלך יהודי, ומאחוריך, אתה בטוח, עומד גם כן יהודי (פֶאַרט אַ ייד קיין ארץ-ישראל, ווארשע 1932, עמ' 48).

שלום אש (1880-1957), מהמפורסמים שבסופרי היידיש,
ביקר בארץ בפעם השלישית בחייו ב-1927 וכתב על כך
באירוניה דומה:

כשאתה הולך ברחוב – לפניך הולך יהודי, מאחוריך הולך יהודי. איפה שאתה לא מסתכל – מתבוננת בך עיניים יהודיות. זאת תחושה מוזרה שחשים כשהולכים ברחובות תל אביב מתוך ידיעה שמקצה אחד של העיר ועד לקצה השני אתה מוקף ביהודים, כמו בבית כנסת או בבית מדרש. בית כנסת ברחוב. אתה יכול לעשות הכל, להגיד הכל. בחיי שהתחשק לי להגות בעצמי את הכינוי: "ז'יד". התגעגעתי כל כך למלה זאת ופחדתי שהיא תימחק מהלקסיקון שלי (הינט, 19.12.1927).

ביקורו של שלום אש נערך בחברתו של פרץ הירשביין, סופר חשוב נוסף, וחולל סערה ביישוב היהודי לאחר שבקבלת הפנים שנערכה לכבודם באגודת הסופרים העבריים, העז ביאליק לתאר את היחסים בין השפות היהודיות כ"זיווג מן השמים", ובכך הצדיק לכאורה את קיומה של השפה שנתפסה כאיבת העברית.

הצמא ל"גזוז" בתל אביב
(אוסף כהנא, ארכיון התמונות יד בן צבי)

על אף שאש התרשם כי בתל אביב "מנחם-מנדל מבקש להשתקם", הוא כתב גם כי זוהי עדיין עיר יהודית ועסקיה יהודיים. בנימה מבודחת תיאר את העסק המצליח ביותר בתל אביב הקטנה:

התעשייה הנפוצה ביותר בתל אביב היא אחרי הכל התעשייה היהודית הלאומית – ייצור מירסודה, או כפי שקוראים לזה שם: "גוזז". בתל אביב הביאו היהודים את התעשייה לכדי שלמות. היהודים יוצרים שם כל מיני סוגים של סודה: סגולה וכתומה ובצבע צהוב לימוני ובאיזה צבע לא? ובהתאם לצבעים – הטעמים. מרה וחמוצה, חצי מרה וחמצמצה, מתקתקה כלקרץ ומתקתקה כסוכר [...] ישנן חנויות קטנות מיוחדות שמוכרות סודה בלבד, וכן ישנם דוכנים ברחוב שמוכרים לך סודה, וחוף מזה לכל חנות יש פינה מיוחדת ליד הדלת שבה מוכרים סודה. לפעמים אני מהרהר לעצמי שאם חלילה כל בלוני הסודה שנמצאים בתל אביב ינוקבו, עלולה חלילה כל העיר להיחרב. ולפעמים נדמה לי שריבוי חנויות הסודה המצויות בתל אביב הן תעתוע יהודי ויש להן משמעות נסתרת. זהו פשוט אמצעי ההגנה הטוב ביותר. אם חלילה יתקוף אויב את תל אביב יצאו היהודים מחנויותיהם עם הבלונים בידיים ויתחילו להשפירץ על האויב – אז אינני מקנא בו כבר (שם).

עברית, יידיש ומה שביניהן

סופרי היידיש עסקו מטבע הדברים גם בשאלת שפתה של העיר העברית הראשונה. שלא כרבים מהציונים, גם כאשר תמכו סופרי היידיש ברעיון הציוני, הם דחו מכול וכול את עקרון "שלילת הגלות", ולא יכלו להסכים לכך שמדינה יהודית פירושה גם מחיקת העבר היהודי, הכולל אלפיים שנות גלות ותרבות מפוארת שנוצרה בהן, ואשר במשך אלף שנה באשכנז נוצרה במידה רבה ביידיש. יהואש (שמו

הספרותי של יהושע שלמה בלומגארטן, 1872-1927) המוכר בין השאר בזכות הפרויקט המונומנטלי שלו לתרגום התנ"ך ליידיש, ביקר בתל אביב כבר ב-1914. העיר בת החמש שבה פגש מצאה חן בעיניו, אך הוא ביקר את המלחמה שניהלה נגד היידיש. "יידיש פה היא טריפה כמו חזיר", כתב, "וכדי לדבר יידיש ברחוב דרוש אומץ רב". בתל אביב הצעירה היו נערי הגימנסיה לשומרי השפה, ומתוכם אף צמח מאוחר יותר גדוד מגני השפה, שפעל להשלת העברית בעיר בתקיפות רבה. וכך כתב עליהם יהואש:

אותם בחורים צרו בהזדמנות אחרת על בית שבו התגורר סופר יידי מפורסם ולא נתנו לו ללכת להרצאה אותה היה צריך לתת ביידיש. בהזדמנות אחרת הם עשו משהו שדרש פחות אומץ אבל משום כך פעל מהר יותר ובעוצמה רבה יותר. הם חוללו "הסחת דעת כימית" בתיאטרון שבו יידישיסטים – שהיה להם סיכוי בתל אביב בערך כמו לתועמלני הדיבור העברי בשיקגו – העלו מופע ביידיש. לאלה מכס שאינם יודעים מהי "הסחת דעת כימית", אני מבקש לומר רק שזוהי מתודת טיעון שמשכנעת יותר את האף מאשר את השכל וכרוכה בפיזורם של חומרים כאלה שאפילו אפו המרטיר של היידישיסט אינו יכול לשאת

(פון ניר-יאָרק ביז רחובות, 1, ניו יורק 1917, עמ' 146).

עם זאת, תל אביב הייתה כבר בראשיתה עיר שתושביה משפיעים על דמותה יותר מהאידיאולוגיה המוכתבת אליה מלמעלה. יהואש, למשל, מספר בתיאוריו שכבר ב-1914 לא היו כל התל אביבים חלוצים שבאו להפריח את השממה, וחלקם הגיעו לכאן בשל נסיבות החיים המורכבות:

אני מרחם אף יותר על ה"אנוסים" המסכנים שבשל קשיי הפרנסה נאלצו לאמץ את ה"דת" של תל אביב. כזה היה האיש הצעיר מהמספרה שבה הסתפרתי. בהתחלה הוא שחרר לעברי את המלים והמשפטים הספורים בעברית אותם למד, כפי שניכר, במאמץ רב. אבל כשהבין שלא אלשין עליו, פנה אלי בממע-לשון לבבית וחשף בפני את הסוד הנורא (שם, עמ' 162).

מימין:
שלום אש, 1940
(ספריית הקונגרס, ארה"ב)

משמאל:
יהואש ("ש"ש בלומגארטן)

קברו של יוסף טונקל, דער טונקלער

בונדיסט בתל אביב

בשנת 1924 ביקר בארץ ויקטור אלטר (1890-1943), אחד ממנהיגי החשובים ביותר של תנועת הבונד היהודית-סוציאליסטית בפולין בין מלחמות העולם. כסוציאליסט, הפליאה אותו תל אביב כתופעה כלכלית:

עיר מצחיקה היא תל אביב. אין לה שום בסיס כלכלי. היא איננה מרכז לאוכלוסייה הכפרית שסיבה, היא איננה מרכז תעשייתי, היא אינה נמצאת בסמוך לנמל טוב ולא בסמוך לתחנת רכבת מרכזית. תל אביב מותאמת רק לדבר אחד – לתושביה. היא מין אתר נופש. היא מזכירה משהו מעין העיירה אוטווצק, שבנו בה כמה מאות וילות וקזינו. אבל האמת היא שהכול בעולם יחס. גברת ידועה בפלשתינה, בשומעה את דעתי על תל אביב השיבה לי בכעס: "אני לא יודעת מה אתה רוצה. אני באתי לכאן מסמרגון ולא נראה לי שפריז יכולה להיות יפה יותר". ברי מזל הם האנשים שיכולים להחזיק בנקודת המבט הסמרגונית שלהם! (דער אמת וועגן פאָלעסטיינע, ווארשע 1925, עמ' 24).

תנועת הבונד בכללה, יש לומר, ראתה את היידיש כשפתם הלאומית של היהודים. כבונדיסט דיבר אלטר יידיש גם בתל אביב, אולם לא הייתה זו חוויה פשוטה בעבורו:

דיברתי יידיש בפלשתינה. פעמיים עצרו אותי ברחובות תל אביב בהתראה: דבר עברית. עקמו פנים לעברי ברכבות, מספר פעמים לא רצו להשיב לי. מכר אחד איתו טיילתי נאלץ להצטדק ולהסביר שזה עתה הגעתי לארץ. כמה פעמים היה נדמה לי שאני שומע בתרגום לעברית את המשפט המוכר היטב: "בפולין דברו פולנית!" [...] במיוחד תלמידי התיכון והחלוצים. השפה הרשמית היא עברית. ובינם לבין עצמם כשאף אחד לא שומע וכשרוצים לדבר מהלב מדברים יידיש, פולנית, רוסית. אבל כלפי העולם החיצוני משתמשים בעברית. בהתחלה התפלאתי על כך שאנשים מסוגלים לוותר על חתיכת ה"אני" שטמונה בשפת אמם. אבל, כפי שכבר כתבתי, חלק הארי של החלוצים מורכב מילדים בורגנים המבקשים לשכוח מכל וכל את סביבתם הישנה (שם, עמ' 58).

סופרי היידיש שביקרו בארץ כתבו בשפתם לקהל יעד גדול שהתעניין בנעשה בה. זאת, בניגוד לכתיבה בעברית שהקהל שלה היה מצומצם למדי מחוץ לארץ ישראל. בעוד שהכתיבה בעברית הייתה קשורה מטבע הדברים לאידאולוגיה הציונית, הגיעו סופרי היידיש מרקע אידאולוגי מגוון והתבטאו ביתר חופשיות על הטוב ועל הרע שבפרויקט הציוני. אם כן, כתיבתם של סופרי היידיש על הארץ חושפים בפנינו טפח מן ההיסטוריה המורכבת ומן הפנים השונות של התהליך הארוך ורב הסתירות שבו הפכו היהודים לישראלים.

דער טונקלער, שביקרו בארץ התקיים כאמור 17 שנה מאוחר יותר, נתקל כבר במציאות לשונית שונה. בתל אביב התגוררו אז כבר רבים מיוצאי פולין בני העלייה הרביעית, ששמחו בדרך כלל לדבר בשפת אמם:

הדיעה שהעיר היא שלך ותושביה הינם יהודיך, ושעם כולם אתה יכול לדבר ביידיש פשוטה – גורמת לך להרגיש בבית. נכון, מדברים כאן גם עברית, אבל כל היהודים שבחיים דיברו בסיכום כולל תשעים אחוזים יידיש, זוכרים עדיין יידיש היטב [...] ישנם כאלה שמציגים לך את השאלה הראשונה בעברית, ברשמיות, פשוט כדי לצאת ידי חובה, אבל תיכף הם מתחילים לדבר יידיש ובעושר רב [...] אלא אם כן המפגש מתרחש במקום רשמי, בו אין זה מתאים לדבר יידיש – אז מדברים רוסית [...] הרוקח, רופא השניים, השרת, הכרטיסן, מפקד המשטרה, מנהל הבנק, אפילו המלצר או הספר או העלמה המועסקת במכולת הקטנה מדברים גם הם איתך ביידיש, אם אתה צריך [...] אני הולך לי ברחוב והשוטר היושב לו מלא ביטחון על הסוס במדי התהלוכות המלאים שלו קורא בעליצות: שלום עליכם, אדון טונקל? מתי הגעת? אווה, אורח הגון. אני נעשה מבולבל.

– אתה מדבר יידיש?

– אלא מה! למה שלא אדבר? אם אתה רוצה לדעת, אני קורא אפילו את היצירות שלך. לעיתים קרובות כשאנחנו השוטרים יושבים במשטרה במשמרת ואין לנו מה לעשות, ולשחק בקלפים לא מתחשק, אנחנו קוראים את הספר שלך "עם הרגליים למעלה". מה אתה חושב שזו "עבודה בשביל שוטר גוי?" (פאָרט אַ ייד קיין ארץ-ישראל, עמ' 56).

ויקטור אלטר, ממנהיגי ה"בונד", 1936 (UNITE HERE Archives, Kheel Center, Cornell University)

התרגומים מיידיש לעברית הם של כותב המאמר.